

UOT 7.01; 7:001.8

XVII – XIX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA XƏTTATLIQ SƏNƏTİ**Teymur Rəsul oğlu RZAYEV**İstanbul Yeditepe Universitesi
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

teymurrr@hotmail.com

Məqalədə XVI–XIX əsrlərdə Azərbaycanda xəttatlıq sənətinin inkişafının ümumi mənzərəsi təsvir edilir. Səfəvi dövlətində xəttatlıq elitar sənət hesab olunurdu. Şah Təhmasib Səfəvi xəttatlıq dərsləri almış və xəttatlıqla məşğul olmuşdur.

XVI–XVII əsrlərin ən məşhur xəttatları Məhəmməd Rza Təbrizi, Mir İmad Qəzvini, Məhəmməd Əmin Ərdəbili və digərləri olmuşdur. Bu xəttatlıq ustaları əsasən “nəstəliq” xətti ilə yazmışlar.

Xəttatlıq ənənələri XIX əsrdə də davam etdirilirdi. Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Qədim İrəvani, Xurşudbanu Natəvan təsviri sənətlə yanaşı, xəttatlıqla da məşğul olmuşlar.

Məqalədə bütün bu məsələlər konkret misallar əsasında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, xəttatlıq, Səfəvi dövləti, nəstəliq, nəsx, Təbriz

**ИСКУССТВО КАЛЛИГРАФИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
XVII-XIX ВЕКА****РЕЗЮМЕ**

В статье дается обзор развития искусства каллиграфии в Иранском и Кавказском Азербайджане в течение XVI–XIX веков. В Сефевидском государстве каллиграфия была элитарным видом искусства. Сефевидский правитель шах Тахмасиб сам брал уроки и занимался каллиграфией.

Наиболее известными каллиграфами XVI–XVII веков были Мухаммед Рза Тебризи, Мир Имад Казвини, Мухаммед Амин Ардебилли и другие. Эти мастера в основном писали почерком «насталик».

Каллиграфические традиции были продолжены и в XIX веке. Мир Мохсун Навваб, Мирза Кадым Иревани, Хуршудбану Натаван наряду с живописью, графикой – занимались и каллиграфией.

В статье были исследованы все эти вопросы на основе конкретных материалов.

Ключевые слова: Азербайджан, каллиграфия, Сефевидское государство, насталик, насх, Тебриз.

AZERBAIJANI CALLIGRAPHY IN XVII - XIX CENTURY**SUMMARY**

The article provides an overview of the development of the art of calligraphy in Iranian Azerbaijan and the Caucasus during the XVI - XIX centuries. In the Safavid state, calligraphy was an elite art form. Safavid ruler Shah Tahmasib himself took lessons and was engaged in calligraphy.

The best-known calligraphers ages 16-17 were Mohammad Reza Tabrizi, Mir Imad Qazvini, Mohammed Amin Ardebili and others. These masters basically wrote in handwriting "nastaliq".

Calligraphic traditions were continued in the XIX century. Mir Mohsin Navvab, Mirza Gadim Irevani, Khurshudbanu Natavan along with painting, graphics - and doing calligraphy.

In the article, all these questions were investigated on the basis of specific materials.

Keywords: Azerbaijan, calligraphy, Safavid state, nastaliq, naskh, Tabriz.

Giriş. Səfəvilər dövründə inkişaf edən sənətkarlıq növlərindən bir – xəttatlıq olmuşdur. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Məhəmməd Rza Təbrizi, Əli Rza Təbrizi, Mir İmad Qəzvini, Mir Məhəmməd Hüseyn Təbrizi və Məhəmməd Əmin Ərdəbili kimi bir sıra istedadlı xəttatlar Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin yanında «nəstəliq» xəttini öyrənmişlər.

Mir İmad yaradıcılığına Qəzvinə rəngkarlığı öyrənməklə başlayır. Daha sonra Təbrizə köçərək Məhəmməd Hüseynin başçılığı ilə xəttatlıqla məşğul olmağa başlayır. O, görkəmli «nəstəliq» ustalarından olmuşdur. 1600-cü ildən etibarən İsfahanda şah I İsmayılın sarayında çalışmışdır. Onun çox gözəl tərtib olunmuş qitələri məlumdur. Onun güllərlə bəzədilmiş fonda qara rənglə «nəstəliq» xətti ilə yazdığı qitəsində məşuqa həsr olunmuş mətni görürük. Burada xəttat kompozisiyanı tamamlamaq məqsədilə hərfləri və sözləri təkrar etmişdir.

Bu dövrdə yaşamış istedadlı xəttatlardan biri də Nizam əd-Din Əli Rza Təbrizi idi. O, yeddi xətlə məharətlə işləsə də, «nəstəliq», «nəsx» və «süls» xətlərinin öyrənilməsində böyük uğur qazanmışdı. O, «nəsx» və «süls» xətlərini Əla əd-din Məhəmməd Təbrizi, «nəstəliq» xəttini isə Məhəmməd Hüseynin yanında öyrənmişdi. Xəttatlıq sənətində kamilləşən Əli Rza Təbrizi şah I Abbasın sarayında yer alır. O, «Abbasi» adlandırılmışdı. Şeirlərdə isə «Şah nəvaz» ədəbi təxəllüsünü daşıyırdı.

Qazi Əhmədin məlumatına görə Osmanlı türkləri 1586-1590-cü illərdə Azərbaycana yürüşləri zamanı Əli Rza Qəzvinə köçərək, orada məskunlaşır. O, burada tikilməkdə olan Qəzvin cümə məscidinin tərtibatında iştirak edir, yüksək bədii ustalıqla Quranın bir neçə nüsxəsini köçürür, tədris işi ilə məşğul olur. Az

sonra Əli Rza Xorasan sərdarı Əbül Mənsur Fərhad xan Qaramanlının yanında qulluğa girir. İstedadlı ustanın qabiliyyətləri haqqında xəbər tezliklə saraya yayılır və şah Abbas Əli Rzanı öz yanına qulluğa götürür. Tarixə görə bu hadisə 1001/1593-cü ildə baş verir.

Əli Rzanın I Şah Abbasın sarayındakı xidməti barədə müasirlərindən biri yazırdı: «... *İndi onlar paytaxt şəhəri Qəzvində dünyanın şahı, Allah-təalanın yer üzündəki kölgəsi, qibleyi-aləmin sarayında yaşayırlar. Onlar burada yorulmadan çalışır və əhəmiyyətli üstünlüklər qazanmaqdan ötrü can qoyurlar... Əyanlar siyahısına daxil olduqdan sonra onlar daim şərəf yiyəsinin yaxınlığında qərar tuturlar. Onlar şahın səxavətindən bəhrələnən, onun mərhəmətindən faydalanan, qiymətli hədiyyələrindən və qayğısından bərinən, şan-şöhrət yiyəsi olan ən yaxın adamların sırasındadırlar. Ümid edirlər ki, bütün uğurları qazanacaq və bütün yüksək mərtəbələrə ucalacaqlar.*»

Orta əsr mənbələrində şahın yanında və cəmiyyətdə yüksək mövqe qazanan Əli Rza Təbrizini şah kitabxanasının müdiri təyin edirlər. Bu vəzifəni şah Məhəmməd Xudabəndənin zamanından məşhur şair və rəssam Sadiq bəy Afşar tuturdu. Həmin vəzifəyə keçən kimi Əli Rza şah Abbasın tapşırığı ilə dövrün ən gözəl xəttatlıq nümunələrindən və ən məşhur miniatürçü rəssamların əsərlərindən ibarət albom– mürəqqə hazırlayır. 1011-1012/1602-1604-cü illərdə Əli Rza Məşhədə gedərək, səkkizinci şiə imamı Musa ər-Rzanın(ə) məqbərəsinin yazılarını və naxışlarını hazırlayır. Qurandan olan nümunələr «süls» xəttində qızıl suyu ilə yazılırdı. «Nəstəliq» xətti ilə nəzm nümunələri yazılır və qızılı gül ornamentləri ilə bəzədilirdi. Bunun üçün çoxlu sayda qızıl çəkən ustalar dəvət olunmuşdu. 1007-ci hicri qəməri ilində Əli Rza digər incəsənət ustaları və münəccimlərlə birgə Marağa rəsədxanasının bərpa planını hazırlamışdılar.

Şah I Abbasın tapşırığı ilə Əli Rza İsfahanın dövlət binaları və məscidlərinin yazılarının layihəsini hazırlamışdı. Bu layihənin həyata keçirilməsində ona «süls» xəttində gözəl yaza bilən Əbdül Baqi Təbrizi və başqa xəttatlar köməklik etmişlər. Əli Rza Maqsud bəyin (1011 h.q.), Şeyx Lütfullahın (1012 h.q.) məscidlərinin və Şah Abbasın camisinin (1022 h.q.) qapılarında iri «süls» xətti ilə yazılar həkk edib.

Hal-hazırda Əli Rza Təbrizi tərəfindən işləndiyi bilinən bir çox əlyazmalar mövcuddur. Bunlardan, Hatifinin 976/1568-ci ildə üzü köçürülmüş «Teymurnamə»si, 1010/1601-1602-ci illərdə nəstəliq xətti ilə üzü köçürülmüş I şah Təhmasibin türk sultanı I Süleymanın səfirləri ilə söhbətləri (Sankt-Peterburq, Milli kitabxanası), Əbdürrəhman Caminin 1022/1613-1614-cü illərdə köçürülmüş «Söhbətül-əbrar» əsəri, müxtəlif şeirlərdən və «Mehri-şəfai» 1024/1616-cı il nüsxəsindən ibarət topla və s. Onun iri «nəstəliq»lə yazdığı və möhtəşəm tərtibatlı qitəsi də məlumdur.

Təzkiyəçilərdən biri, Mirzə Sənqlahın yazdığına görə, Əli Rza 125 il ömür sürmüş və daha bir rütbəyə - «şeyxül-xəttatin» («xəttatların şeyxi») adına layiq

görülmüşdü. Əli Rza Təbrizinin oğlu Bədi üz-Zaman atasının yanında məktəb keçmiş və istedadlı xəttat kimi şöhrət qazanmışdı. O, nəstəliq xəttini gözəl mənimsədiyi üçün «Niknigar» («Gözəl xətt ustası») təxəllüsünü qazanmışdır. Bədi Azərbaycan türkcəsini, fars və ərəb dillərini yaxşı bildiyi üçün alimlər arasında böyük nüfuz sahibi olub. O, həmçinin gözəl şairlik istedadına malik idi. AMEA-nın Əlyazmalar institutunda Bədinin şeirlərindən birinin fraqmenti saxlanır ki, bu da sənətkarın özü tərəfindən ayrıca vərəqdə bədii yazı ilə işlənmişdir.

Məhəmməd Hüseynin digər istedadlı şagirdlərindən biri də Məhəmməd Rza Təbrizi olmuşdur. Mirzə Həbib öz təzkirəsində bu gözəl «nəstəliq» ustası haqqında məlumat verirdi: «*Məhəmməd Rza 944-cü ildə İstanbula getdi, bir müddət sonra çoxlu var-dövlətlə qayıtdı, 1037-ci ildə vəfat etdi*» (11, s.104). Bu məlumata əsasən Məhəmməd Rza 100 ildən artıq yaşamışdır. Onun imzalı qitələri məlumdur ki, bunlardan biri Sankt-Peterburq Milli kitabxanasında, digəri Tehran Milli kitabxanasının xəttatlıq nümunələri olan kataloquna daxil edilmişdi.

Mir Məhəmməd Hüseyn Təbrizi də Məhəmməd Hüseynin tələbəsi olmuş və «nəstəliq» xəttində gözəl xəttatlıq nümunələri yaratmışdır. O, həmçinin şairlik istedadına da malik idi və «Səhvi» ədəbi təxəllüsü daşıyırdı. Mənbələrə görə, Mir Məhəmməd Təbrizdə təhsil almış, türklərin Təbrizə hücumu zamanı fars İraqına gedərək, bir müddət Kaşanda məskunlaşmışdır. Daha sonra Hindistana köçür və burada Gürgan əmirlərinə qulluq edir. Mir Məhəmməd 1003/1594-1595-ci ildə Hindistanda vəfat edir. Xəttatlıq sənətində böyük uğurlar qazanan Mir Məhəmməd Azərbaycanda, Azərbaycan İraqında və Xorasanda görkəmli xəttatlardan hesab edilirdi.

Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Qazi Uluq-bəy Ordubadi, Musa bəy və s. kimi azərbaycanlı xəttatlar fəaliyyət göstərmişlər. Qazi Uluq bəy gözəl «nəstəliq» ustası idi və «sittə»də də bacarıqlı xəttatlardan hesab olunurdu. Onun müasiri, təzkirəçi Qazi Əhmədın qeydlərinə əsasən, Uluq bəy Ordubadda hakim vəzifəsində çalışır və vəqfi qeydiyyatlar aparırdı. Həyatının son dövrlərini Qəzvində keçirmişdir.

Musa bəyin türk olmasına rəğmən yüksək zövqə malik olması və «nəstəliq»də gözəl işlər yaratmasını Qazi Əhməd təəccüblə qeyd edirdi. Musa bəy bir müddət dəftərxanada çalışmışdı. Ona Ərdəbilin vəzirliyi verilmişdi, elə burada da dünyasını dəyişmişdir.

XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində Əla əd-din Məhəmmədin (şək.36) və Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin tələbələri xüsusilə seçilirdi. Bunlardan biri, bir çox elmlərə və sənətlərə bələd olan Əbd ül-Baqi Daneşmənd olmuşdur. O, «sittə»ni Əla əddin Təbrizinin yanında öyrənmişdir. Bədii xətləri mükəmməl öyrənən Əbd ül-Baqi Bağdada köçür. Şah I Abbas Qəndəharı fəth etdikdən sonra onu İsfahana dəvət edir. Əbd ül-Baqi Əli Rza Təbrizi («Abbasi») ilə birgə İsfahan məscidlərinin dekorativ yazılarını işləmişdi. Onun

1588-ci ilə aid olan «Qəsideyi burda» adlı əlyazması məlumdur. Əbd ül-Baqi bu əlyazmanı «süls» və «nəsx» xətlərində, kolofonları isə «rəqa»da yazmışdır.

Xalqımızın tarixinin 1501-1736-cı illəri Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması, bu dövlətin tədricən imperiyaya çevrilməsi, tənəzzülü prosesləri ilə bağlıdır. XVI əsr Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi təkamülü prosesində İntibah dövrü kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan dilinin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi, əski türk dəyərlərinin ədəbiyyatda, miniatür rəssamlığında, xəttatlıqda, incəsənətin bir çox sahələrində İntibah, həmin yüzilliyin diqqəti cəlb edən, çox önəmli hadisəsi idi. Bu inkişaf son orta əsrlər dövründə də davam etməkdə idi.

XVII əsrdə Azərbaycan xəttatları əvvəllər olduğu kimi klassik xəttlər ənənəsini davam etdirməkdə idilər. Bu ənənələrə sadıq qalan gözəl «nəsx», «süls» və «qübar» ustalardan biri də Məhəmməd Sadıq Təbrizi idi. O, Əla əddin Məhəmməd Təbrizinin üslubunun davamçılarından idi. Onun xəttatlıq işlərindən 1084/1673-1674-cü ilə aid olan nümunəsi dövrümüzə qalmışdır. Əla əddin Məhəmməd Təbrizi tələbələrindən biri də Həsən bəy Təbrizi olmuşdur. İsgəndər Münşinin məlumatına görə, Həsən bəy əslən Təbrizdən olmuşdur. Həsən bəy «süls» xəttinin gözəl ustası olmuşdur. XVII əsrin gözəl xəttatlarından hesab edilirdi. Onun əlyazma Quranları yüksək dəyərləndirilirdi. Onun şairlik qabiliyyətini dəyərləndirən müasirləri onu Xosrov Dəhləviyə bənzərdilər.

XVIII – XIX əsrlərə aid olan xəttatlıq nümunələrində əsasən «nəstəliq» xəttindən, kiçik dağınıq ornamentlərdən istifadə edilirdi. Bu dövrdə çox vaxt tarix və müəllifin imzası qoyulmurdu. Bu səbəbdən bir çox əlyazmaların müəllifi naməlumdur.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın bir sıra tanınmış rəssamları var idi ki, onların da yaradıcılığında xəttatlığın istifadəsini görə bilərik. Bu dövrdə Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Qədim İrəvani, Həsənəli xan Qaradaği, Xurşudbanu Natəvan və digər rəssamlar rəngkarlıqla məşğul olmaqla yanaşı dövrün mədəni - ictimai həyatında, bir sıra ədəbi məclislərdə fəal iştirak edən şəxsiyyətlərdən olmuşlar.

Şuşa şəhəri həmişə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən hesab edilmişdi. XIX əsrdə burada çoxlu sayda ədəbi, musiqi və başqa mədəni cəmiyyətlər, məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Məşhur alim, musiqişünas Firidun Şuşinskinin sözlərinə görə, XIX əsrdə bu kiçik şəhərdə 95 şair, 22 musiqişünas, 38 peşəkar müğənni, 16 rəssam, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim yaşamışdır. Bu dövrdə elm, incəsənət və mədəniyyət ənənələri Azərbaycanın digər şəhərlərindən daha çox özünü burada büruzə verirdi. Zəngin kitabxanalarda xəttatlar kitabların üzünü köçürür, rəssamlar şəhər binalarının divarlarına nəqşlər vurur, kitablara miniatürlər çəkirdilər. Həmçinin muğamın da beşiyi sayılan Şuşa şəhərində onun ənənələrinin qorunub saxlanmasına xüsusi önəm verilirdi. Şuşa şəhərində belə bir mədəni mühitdə

yaşayıb-yaratmış şair, rəssam, xəttat və musiqişünas alim olan Mir Möhsün Nəvvab dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən hesab olunurdu. Onun musiqişünaslıq sahəsində Azərbaycan dilində yazdığı «Vüzühül-ərqam» («Rəqəmlərin izahı») risaləsi, 100-dən artıq şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında olan «Təzkireyi-Nəvvab» toplusu, göy cisimləri haqqında «Kifayətül-ətfal» və sairə əsərləri məlumdur. Elm və mədəniyyətin bir çox sahələri ilə maraqlanan Nəvvabın iyirmidən çox risalə və əsərləri məlumdur. O, həmçinin «Məclisi-fəramuşan» adlı ədəbi, «Məclisi-xanəndə» adlı musiqi məclislərinin qurucusu olmuşdur. Mir Möhsün Nəvvab rəssam kimi gözəl əsərlərin müəllifidir. Bir çox akvarel rəsmləri, kitab miniatürləri və bir neçə bina və məscidə vurduğu naxışlar bizə yadigar qalmışdır. Bununla bərabər o öz əlyazmalarında xəttatlıqdan da məharətlə istifadə edirdi.

Şuşa şəhərində anadan olmuş digər bir maarifpərvər, şair, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, xəttat və teatr xadimi Həsənəli xan Qaradaği olmuşdur. Həsənəli ağanın ədəbi fəaliyyəti isə Şuşada fəaliyyət göstərmiş olan «Məclisi-fəramuşan» poetik məclisi ilə bağlıdır. Həsənəli xan Qaradağının Mir Möhsün Nəvvabla bir-birinə yazdıqları şeir-məktublarda onlar arasında olan hörmət və münasibəti aydın görə bilərik. Qaradağının ədəbi yaradıcılığından Onun "Fələyin bir belə dövrü olacaqmış nə bilim", "Əbrvəş meh üzünə zülf salanda sayə", "Salıbdı indi nəzərdən, gedib o yar məni" və sairə qəzəlləri məlumdur. Bu qəzəllər günümüzdə də muğam dəstgahlarında oxunmaqdadır.

Həsənəliyə Qaradaği təkcə şairlik yaxud pedaqogika sahəsində deyil, xəttatlıq sahəsində də çox istedadlı şəxsiyyət olmuşdur. Bir misal olaraq onu qeyd etmək olar ki, o, Mir Mehdi Xəzaninin «Kitabi-tarixi-Qarabağ» əsərini şikəstə-nəstəliq xətti ilə köçürərək bu qiymətli tarixi abidəni günlərimizə gəlib çatmasına xidmət göstərmişdir.

XIX əsrdə fəaliyyət göstərən başqa bir incəsənət xadimi isə İrəvanlı Mirzə Qədim olmuşdur. Onun atası Məhəmməd Hüseyn taxta üzərində oyma sənətinin mahir ustalarından idi. Yaradıcılığının ilk dövründə gənc rəssam əsasən dekorativ sənət sahəsində fəaliyyət göstərmiş, divar rəsmləri və bədii tikmələr üçün rəsm və trafaretlər çəkmişdir. Artıq bu dövrdə rəssam qızılgül, zanbaq və s. gül və çiçəklərdən mürəkkəb kompozisiyalar tərtib edir, bununla yanaşı, müxtəlif quşların canlı və real təsvirini verirdi.

Rəssam öz istedadını xəttatlıq sahəsində də göstərmişdir. Buna misal olaraq Ermitaj muzeyində saxlanılan qovluq şəkilli hədiyyəni göstərə bilərik. İlk baxışda qovluq Şərqi əlyazmalarının üz qabığını xatırladır. Qovluğun daxilində sağa güzgü bənd edilmiş, sol tərəfdə isə bir kişi portreti təsvir olunmuşdu. Portretin altındakı yazıdan məlum olur ki, Mirzə Qədim bu qovluğu o zamanlar Qafqazda olan rus general – general Karvilinə hədiyyə etmişdir. Qovluğun nəfis tərtibatında istifadə olunan gül, çiçək, bülbül və sairə təsvirlər Şəki xan sarayı və İrəvanda Sərdarlar sarayının interyer bəzəklərini xatırladır. Mirzə Qədim qovluğun tərtibatında xəttatlıqdan da istifadə etmişdir. Qovluğun

üzərində nəsx xətti ilə fars dilində Sədinin şerlərindən parçalar yazmışdır. Həmçinin, latın əlifbası ilə fransız dilində «*Qədim bəy çəkmişdir*» sözlərini də yazmışdır (4, s. 26).

Nəticə. Son orta əsrlərin ilk mərhələsində əlyazmalar yenə də saray şəraitində inkişaf etməkdə idi. Bu dövrlərdə əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi əlyazmaların tərtibinə çox böyük dəstək olunurdu. Yalnız Azərbaycan xanlıqlara bölünməsi ilə bu maliyyə dəstəyi azalır. Beləliklə də, əlyazma nümunələrinin azalmasının şahidi oluruq. Bu dövr yazılan əlyazmaların da müəllifləri məlum deyildir. XIX əsrin sonlarında isə bir sıra tanınmış rəssamların özlərini xəttatlıq sahəsində də sınaqlarının şahidi oluruq.

Ədəbiyyat:

1. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII - XVII веков. М., 1977
2. Кази Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. М-Л.: Искусство, 1947.
3. Акимускин О.Ф. Искендер Мунши. О каллиграфиях времени шаха Тахмаспа I. М.: АН СССР, 1963
4. Мəşədi ханım Nəməтova. Azərbaycanın еpiqrafik abidələri (XVII– XVIII əsrlər). Bakı. 1963
5. Костыгова Г.И. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV– XIX вв. - М., 1963.
6. Alain George The Rise of Islamic Calligraphy. London: Saqi Books, 2010